

ԱՆՄՈՒԱՆ ԱԼԻ

ԲԱՅՑ

ՄՈՒԱՅՈՒԱԾ ԹՈՒՇԻԿՆԵՐ

Պիտի խարուխ, եթէ վերնագիրս միայն կարդաս ու թուչկոտիս դէպի առաջ:

Գուցէ «Վերծանող» մէկն ես դու որով շատ զրքեր կարդացած, կամ հարուստ մէկը՝ որով շատ ճամբորդութիւններ կատարած ըլլաս, ու յայտնի են քեզի թէ իտալիան՝ ուսկից կը գրեմ այս սողերս, լի՛քն է «Յաւիտենական» սքանչելի յուշիկներով... ուստի համարիս թէ անշուշտ անոնց մըդեղ, մըրոտ, մըրուր մասն է որ պիտի ներկայացնեմ ես քեզի «Մոռացումս յոյիկներ» վերնագրիս տակը:—

Գուցէ երիտասարդ մ'ես, որով իրաւունք ունենաս խորհելու. Մոռացումս յիշատակներ՝ հին կ'ըլլան, ինծի ինչ փոյթ, թող ծերերը կարդան որ միտք բերեն իրենց կեանքին վարդապսակ օրերը, իրենց զարգուն աստուոր հասակը՝ մանկութեան քաղցրիկ օրերը...:

Գուցէ ընտանեաց տէր և ճակատիդ կամ մըտքիդ քրտինքովը հանգստութիւնդ ապահովող մէկն ես և այս օրերուս մէջ (Ռոստոս ^{*/21} ին) պատահելիք Արեւու ամբողջական խաւարման մասին գրուած յօդուածներուն ալ վերնագիրը միայն կարդալ՝ նոյն իսկ լսել՝ շատ կը համարիս, ուր միաց «Մոռացումս յիշատակներ» ու մանրամասնութիւնը քննել:

Գուցէ, ես ինչ գիտնամ, բանասէր մ'ես, կամ բանաստեղծ մը, կամ վերջապէս՝ աշխարհիս հազար ու մէկ վիճակներէն որուն կ'ուզես պատկանիս՝ ու մտածես. «Ինծի համար լին Մոռացումս յիշատակներ»... — Ո՛չ. ոչ երբէք. ամէնքդ ալ դիտումիս ճամբէն ստերիւրեցար: Մոռացուած յուշիկներուս հրաւրը չգուշակեցիք... Գուցէ ամէնքդ ալ, պատիւներու և խըտրանքի ո՛ր աստիճաններուն վրայ

կ'ուզէ կանգնած ըլլար, դարձեալ պիտի գտնէք՝ ախորժելի բաժին մը, կարևոր պատահիկ մը, անմոռանալի դրուագիկ մը... Մոռացումս յոյիկներուս փոշին երուն տակ:

Երաղիկները այն փոնջին զոր կ'ուզեմ ես ձեզի նուիրել, քրտնաթոր և աւելի ծանր աշխատութեամբ մը քաղած եմ Արեւմուտքէն Արեւելք տարածուող հայակոյս դաշտերու մէջէն: Ըսել է՝ բազմաթիւ քաղաքներ պիտի մոտեննք, սակայն մի՛ աղընկալէք թէ ապակէծածք և ոսկեզօծ թանգարաններ առաջնորդեմ զձեզ ուր կը գտնուին սովորաբար ամփոփուած յիշատակներ՝ մոռացուած յիշատակներ, բնուած թեան հրաշալիքներ, անգին գանձեր, սքանչելի ապացոյցներ մարդուս հանճարին... Ո՛չ, ազնիւ ընթերցողք, Մոռացումս յիշատակներ և ոչ ալ կարծեցէք այն գեղարուեստական հնութիւններէն՝ որ հանճար իտալացին՝ այսօր՝ երկաթակուռ կը կոէ կոփէ և դեղերու միջոցաւ արուեստակերպ՝ կամ մէկ երկու շարաթ քացօղեայ՝ անձրեկի և արեւու տակ թողով... վաղը՝ իբրեւ դարաւոր հնութիւն՝ անգլիացիի մը կամ ամերիկացիի մը կը յանձնէ, անոր փոխարէն ոսկի կոշուած դեղին մետաղը ստանալու համար:

«Մոռացումս յոյիկներ» ք ձեր մտքին և մանաւանդ սրտին հետ պիտի խօսին, և ոչ ձեզի միայն, ով հայագիր ընթերցողք, այլ նաև այն ամենուն հետ որ գէթ մարդկային բանասիրութեան կցորդութեամբ եղբայր ենք:

*
* *

Գտնուած էք երբէք, ով ընթերցողք, օտար երկիր, և երկիր մը մանաւանդ որու լեզուն անձանօթ էր Չեզի... ինչքան ուրախ զգացիք ինքզինքնիդ, երբ՝ առնակակալ՝ թուեցաւ ձեզի հեռուէն հայրենի բարբառովը խօսքեր լսել, և (մինչ թունդ ելած սրբտով աւելի կը մօտէիք խօսողներուն՝ ունեցուած անակնկալին ցնորք եթէ իրականութիւն ըլլալն ստուգելու) յա-

ըողեցա՞ր՝ ականջներուդ ուռկանին մէջ թակարդել և զոհունակ զգացումներով մտքի թանգարանին մէջ զետեղել, (զուր-գուրանցով մը, իբրև թէ հայրենիքին սրբազան աւերակներուն խեղճերանքն ըլլալին), մի քանի հայերէն կցկրտուր և ծամածուռ խօսքեր:

Անտարակոյս, ոչ նուազ հաճոյք պիտի զգայիք եթէ ամայութեան մը մէջ՝ յանկարծ՝ անշունչ առարկաներ լեզու առնէին ու ձեզի հետ մարգկորէն խօսակցէին: Ուստի՝ ո՞վ սիրտ մըսեղի, ազնիւ ընթերցող, երբ Գերեզմանոցներու անունը լսէք, մի՛ քրտնոյնիք, մի՛ նհանջէք, մի՛ հրաժարի՛ք հետևիլ ինծի, — պատասխանելով. «*Ի՞նչ առոյգ մէկն եմ, գործունեայ, աղմուկաւոր, զուարճասէր...* մեռելները կը թողու... ինծի պէս ընկերներ կը փնտռեմ...»

— Իրաւունք ունիք, ես ալ հաւան եմ ձեր խօսքին. ես ալ երիտասարդ, ես ալ եռանդնալից... [աւ ուրեմն, տուէք ինծի ձեր ձեռքը, մեզի ներկայացող հարիւրաւորներու մէջէն ընտրենք... մեր մտքին հաշու և մեր սրտին հաճ անձնաւորութիւններ:

23 Գուլիս, 1914

*
**

21 Գեկտեմբեր

Մտնենք նախ հայրենիք. սրբազան լեռան քղանցքին մերձեանք, Շիրակը ոտք կոխենք, ի՞նչենք անոր ոստանը՝ Կումայրի: Կումայրի կ'անուանէին մեր նախնիք այն աւանը՝ ուր այժմ, աւելի բազմամարդ ու (համեմատութեամբ հին կամ բուն կու-մայրիին՝) աւելի շքեղ քաղաք մը կը տարածուի, մեր անցեալ դարու առաջին կէսի վերջերէն սկսած՝ Ալեքսանդրապոլ յորջորջութեամբ՝ որպէս զի առասկան հզօր պետութեան կայսրուհւոյն անունը անմահանայ. բայց մինչև այսօր ալ դեռ Կումայրիի արձագանգը՝ Գիւմրի՝ քիչ մը նուազած, սակայն ազգայիններու ականջին բաւական զիւ և միանգամայն քաղցր կը նշէ: Այն հեռաւոր հայազգի՝ որ նոյնիսկ

մէկ ժամ կանգ առնէ Գիւմրի, իւր սրտի զրբին վրայ՝ մտքի զրշով՝ հաճոյական յուշիկ և արձանագրած՝ այնպէս կը մեկնի. — այդ անմոռանալի յուշիկը ազգային ինքնորոշութեան թունդ տպաւորութիւնն է որ կ'ունեցուի: Այս է՝ ըլլայ բերանացի, ըլլայ գրաւոր խոստովանութիւնը՝ շատ մը Պոլսեցի և Ամերիկահայ՝ հայն հայն՝ այցելուներու. և ես՝ լոկ այդ պաւնադին համար կ'առաջնորդեմ զձեզ նախ Գիւմրի (կամ՝ Կիւմրի):

— Այլ-ծովէն պիտի մտնենք Կովկաս, թէ ցամաքէն:

— Այս սև... սոսկալիթխաւ... սարսրագոյնցիկ ամիսներու ռազմադժո՞ղք օրերուն մէջ, յորում ծով ու ցամաք դժոխային հրաբուխներ կը ժայթքեն, յարգելի ընթերցող, իմ միակ առաջարկս (զոր վստահ եմ թէ պիտի չմերժէք) է՝ մեկնիլ կամ Բաթումէն կամ Բազուէն: Բաթումը, ինչպէս լաւ գիտէք, ծովի շենք է, Բազու՝ ցամաքի, — Անդրակովկաս ընթացող երկաթուղիներէն: Բաթումն ու Բազուն՝ նկատմամբ իրենց զուգադէպ դիտակէտին՝ որ է հին Վրաստանի մայրաքաղաքը՝ Թիֆլիս, — իրարու հակոտնեաներ են: Թիֆլիսէն ալ՝ իրիկունը ճամբայ կ'եննենք շոգեկառքով որ քիչ մը վազելէ յետոյ՝ միածի կտաքի մը պէս կը դանդաղէ իւր քայլերը, բայց ձանձրոյթը պիտի չկարենայ հասնիլ մեզի: Ուռնագեղ մայրիներով զարդարուած լեռնամէջ հովիտները կուսական հմայք մ'ունին իրենց զիրկը. եթէ խառլայի ու Զուիցերլոյ քաղաքակրթական յառաջադիմութիւնը այստեղ ալ ոտք կոխած ըլլաք, գուցէ անոնք իրենց պարծենկոտութեանը վրայ շիկնէին: «*Աստուածավառ լապտեր*»-ին լոյսը, սակայն, արծաթ կը ցանէ այդ չընաղ տեսարաններուն վրայ ու ոչ թէ զոհացում կու տայ մեր սրտին իւր խորհրդաւորութեամբը, այլ կը յորդէ նոր տենչ մը՝ զանոնք ոսկեցնցող շղարշով հարանոցած տեսնելու տանեակը՝ բանաստեղծներու մանրադիտակն է, մենք՝ արդ՝ արևու խոշորացոյց հեռադիտակին կը կարօտինք:

Ո՛ր տայր ինձ
բոգո՛ւյս ծըխանի
և զստաճ տըրե
Նառասարդի...

Կամ մըթընշա՛ղ այս պահուն,
Ո՛վ քաղցր ընկեր ուղիիս,
Բո՛ւրի աչքեր տուր ինձ դուն...
Մանաւանդ՝ դո՛ւ պէտք ունիս.

Եւ պիտ' սիրո՛ւլ առնէիր
(Թէ տային քեզ)
Նոյն իսկ աչքեր կատուի՛.
(Ի զուր կ'ուզեա՛),
Ոչ ոք քեզի կարեկիր,
Իղձդ ընդունայն՝ կը ցրբուի՛...

Սակայն, ընկեր, չէ՞ որ կախարդանք
մ'ունի նաև քո՛ւնը, սքանչելա՛հրաշ տե-
սարաններու ծնող, վհուկներո՛ւ վըհո՛ւկ, —

Քունն անո՛ւշ է
Քան ըզըքա՛ն գիե՛ր՛...

Ի դարձին՝ ցերեկը կ'ընտրենք: Չէ՞ որ
Ռուսաստանի կառասնեակներուն (*Wagoni*) մէջ անկողին ալ կայ՝, ու մենք՝
զօրը քալելու համար՝ գիշերը հանգչելու
պէտք ունինք:

*
**

Երբ արևուն հետ մեր աչքերը բանանք՝
Նահապետը (Հայր Արիշան) պիտի ըսէ
մեզի. Ահաւասիկ «Նշաստունըն եւ յովնա-
յիշատակն՝ գրեալե՛ք բացի սակաւուց ումանց՝
քան զամենայն գաւառուս Հայաստանեայց,
ՇիրՍԱյ», և մեր միտքը ինչքան ճոխա-
պաճոյճ յիշատակներ պիտի յղանան. —
«Արմայիս... զորդին իւր զՇարայ, զյո-

լովածին և զշատակեր առաքէ ամենայն
աղիսի իւրով ի դաշտ մի մօտաւոր, ար-
գաւանդ և բարի, յորում գնան ջուրը
ոչ սակաւը, ի թիկունս հիւսիսոյ լերինն
որ անուանեցաւ Արազած. յորոյ անուն
և զգաւառն ասեն անուանել Շիրակ՝»:
Եւ նոյն խօսքին շարունակութիւն գեղկիաց
առասպելը, թէ՛

Քո՛ Շարայի՛ որկորն է,
Մեր՝ Շիրակայ ամբարքըն չե՛ն՝:

Ու «Հովիտը Շիրակայ»-ն ու դեռ ուրիշ
ո՛րջափ սրտագրաւ յուշիկներ, անմոռա-
նալի՛ բայց մերթ մոռացուած յուշիկներ:

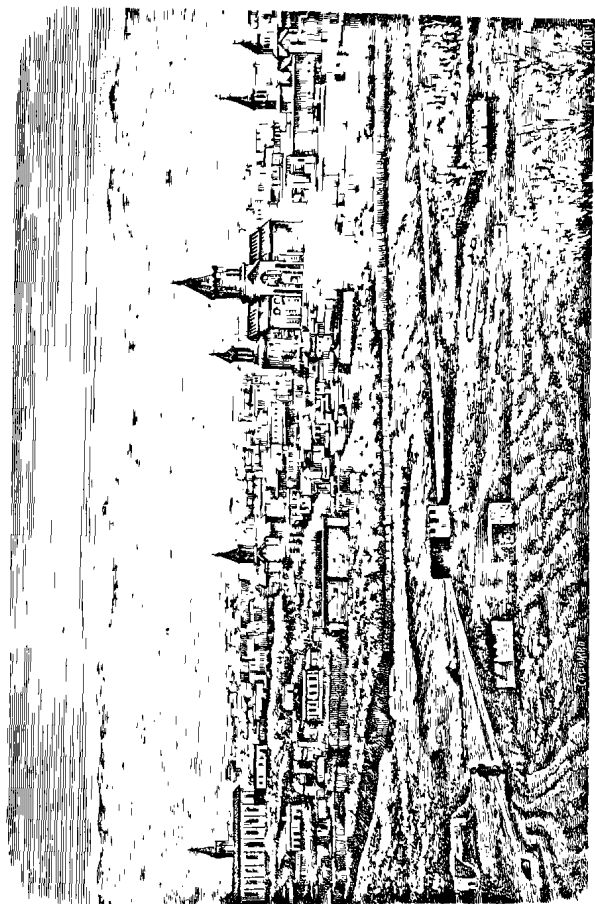
Դուք որ առաջին անգամ պիտի այ-
ցելէք հայկեան թագակիրներու քնագա-
ւառները... և ես որ տարիներէ ի վեր
կուրծքիս տակ ճմուռած կարօտին ընդոս-
տումը կը զգամ, ինչպէս եռանդնալից՝
պատուհանին կառչած ենք ու մեր հետա-
քըքրութեամբ աղեղնածիփ աչքերը կը շեշ-
տենք մերձաւոր ու հեռատես պարկա-
ներուն վրայ, սակայն դեռ ո՛չինչ կը
նշմարենք երկրի վրայ գեղափայլ երևոյթ,
և ոչ իսկ Շարայի որկորը յագեցնող ծառ
մը՝ Իրգաբեր՝ կամ գէթ ոսկէատոք արտ
մը ցորենաշատ... Դեռ սկիզբն է զար-
նան, անօսը ծղօտներ միայն կը դալա-
րացնեն հողը: Միակ զարմանահրաշ պատ-
կերը՝ որ նախ իմ աչքերուս մէջ պիտի
նկարուի և ես ալ ցնծազին շտապով պիտի
աւետեմ ու մատնանըշեմ ձեզի, նոյն ինքն
Արարատն է, յաւիտենական թագաւորը
զարբու՛ր՝ որ իւր հոյակապ լըջութեամբ
դիտած է բիւրաւոր ազգերու ծիլին ու
փոշիանալը... Գիւմրիի արեւելեան՝ հարա-
ւային հորիզոնի սահմանավերջը կանգնած
իւր ալեծածածն գլուխն ու միւրեքը ցոյց
կու՛ն տայ ու կարծես թէ արհամարական

1. Անհրաժեշտ հարկը հնարած է գայն: Ռուսաստանի
մեծ քաղաքները օրերու և շաբաթներու տոնողութեամբ
իւրարմէ հեռու են:

2. Մոզս. Խորենացի, Պատմ. Ա. Ժբ:

3. Այսիմքմ

Դու Շարայի՛ կոկորդն ունիս՝ անագահ,
Բայց մենք չունինք, ամպարներ լի՝ Շիրակայ.
Եւ կամ
Դու փոր մ'ունիս Շարային պէս շատակեր,
Բայց մենք չունինք Շիրակի մեծ ամբարներ:

Անկախացիները (ճիւղաբաժնի կողմից) Նախապատկեր

քմիծաղով մը կը ժմտի՝ միտքն ընկած ըլլալով այն զուարճալի մանրադէպը որ՝ հազարաւոր տարիներ առաջ՝ երբ երկնքի բոլոր ամպրոպներն ու շանթիւրը և աշխարհիս աղբիւրներն ու ծովերը համագումար նախանձեցան իւր երկնամբարձիկ փառքին վրայ, համաձայնեցան, խրոխտացին, սպառնացան, գրոհ տուին՝ մարտագոռ երգերով յարձակեցան իւր վրայ, փորձեցին վիրաւորել, խեղդել, ոչընչացնել... բայց նա զուարճացաւ միայն ու թողուց որ իւր անվանելի ուժին աստիճանն և անաղարտ առողջութեանը գերազանցութիւնը փորձով իմանան... և յիշաւ, երբ յուսահատ ու ամօթապարտ՝ ամէնքն ալ լռեցին, սկսան հեռանալ, իրենց տունը փախչիլ... ահա յանկարծ (ինչպէս մեր զլիւռն վրայ ճանձ մը կանգ առնէ) իւր գագաթին վրայ փռչի մը ծանրութիւն իջնել զգաց։ Այդ փռչին իւր մէջ կեանքերու խկուրիւնը պարուրած էր։

Դուք, ընկերներ, շարունակեցէք զմայլօրէն դիտել՝ ու հիասթափ խորհրդածել... ես՝ անհատական յուշիկներ ալ ունիմ այս հեղիկ լեռնալանջերուն վրայ, այս սրբազան դաշտերուն վրայ. — ո՛ր է այն ինչ կէտը, ո՛ր են այս ինչ գեղերը՝ որոնց մէջէն՝ տարիներ տարիներ առաջ՝ անցել են, աղբիւրին ջրուր խմեր, կամ գարեհացը ուտել անկարողացեր... որոնց տպաւորութիւնը մինչև այսօր անաղարտ գիծեր ունի մտքիս մէջ... Բայց արդէն ահա քաղաք կը հասնինք, ահա Սուրբ Փրկչի օղաներձ կաթողիկէն՝ որուն գագաթնաւառոյց ոսկեճաճանչ խաչին զետեղուած ու հանդիսական բացումը այսօրուան պէս կը յիշմ։ Տեսէք, քաղաքին պարծանքն է ան, Անիի կաթողիկէին նմանաձև, հիմնարկուած 1859ին՝ և աւարտած 14 տարի վերջը։ Տեսէք, հեռուն՝ արևմտեան կողմը. Հայ—Հռոմէականաց Ս. Աստուածածիւր որ գահաւանդակի մը վրայ կառուցուած ու փոքր չըլլալովն հանդերձ՝ Ս. Փրկչի (որ ցածուն տափարակի մը վրայ շինուած է) կաթողիկէի բարձրութեանը չի հաւասարիր. ահա նաև Յունաց Ս. Գիորգը, նաև

ամենապաշտօն Եօթ՝ Վերջը բովանդակ գաւառներու աղօթատունը, հռչակաւոր ոսկւտակի՝ ուր կը պահուի (ըստ աւանդութեան) ս. Ղուկաս աւետարանչի նկարած Տիրամօր պատկերը, իսկ Եօթ՝ վերջէն աւելի վեր՝ դէպի հիւսիս՝ տեսէք նաև Ս. Նշահը...

Ալեքսանդրապոլ, (կը ձայնեն կառախումբի սպասաւորներ, բանալով դռները)։ Հասած ենք կիւմրի, առանց քաղաքին մէջ գտնուելու կայարանը՝ իւր շրջակայ շէնքերու ողորմուկ թաղին հետ՝ կանգնած է արեւելեան դաշտերուն մէջ՝ ուր ելրեմի, լաւ միտքս է, ոսկեգիսակ ցորեններու կենսացնող ծովակիկներ կը ծփային... կարմրիկ կակաչիկներ, Աստուծոյ մատուց տնկուած բազմերփեան ծաղիկներ, համեղահամ կոճղէգներ քաղած են ասկից՝ ուր այժմ մարդիկ իրենց բնութենէն գողցած ապրանքը՝ քար ու կիր մետաղ ու փայտ՝ դարձած են. — Ալեքսանդրապոլի կայարանը աւելի շքեղ է քան Խրիմու բարձրագոյն քաղաքներուն կայարանները։ Դուքը՝ տողարք գծի մը վրայ կանգնած են՝ երկձի և խիժապատ անիւներով կառուցերը ու իրաւացի կարգով առաջ կու գան և անյապաղ կը մեկնին. — ինչո՞ւ իմ խօսելուս կը սպասէք, հայ ընկերներ, դուք ինքնին ըսէք կառապանին՝ ո՛ր պիտի երթանք. այլ ևս ոչ ուսերեմի պէտք կայ, ոչ ալ եւրոպական լեզուներու. կառապանները հայ են, և եթէ հայ ալ չեն, դուք հայերէն հրամայեցէք. հայ երկնքի տակ, հայ հողի վրայ կը գտնուինք, Հայաստանի օդը կը ծծենք... « Իբրև յայն տեղի հասանէր, և զհայ հողն կոխէր, մեծամեծս ըմբոստացեալ հպարտացեալ՝ այլ ձայն չըլէր, սկսանէր խօսել և ասել, ի բաց կաց յինչն՝ ծառայ շարագործ տիրացեալ տերանոցն քոց... » (Իսաիան. Դ, 34)։ Բայց սրտմեկու վրայ խորհիլն աւելորդ է, լռեցէք, կառապանն ինքնին (տես ներքին որ հայ էք), ձեր իսկ բարբառով կը հրաւիրէ. « Համեցէք՝ Հայր սուրբ, համեցէք՝ Աղաներ... ո՛ր կ'ուզէք տանիմ ». ու քսան վայրկեանի մը մէջ Ս.

փրկչին դիմացը, քաղաքին կեդրոնը կը հասցնէ. — բայց ես պիտի թոյլ չտամ ձեզի, յարգոյ ընթերցողներ, որ ներս մտնէք: Ս. Փրկիչը՝ ինչպէս նաև Եթիփ՝ վէրքը, Ս. Ռատուածածինն՝ կայսին, անտառակոյս անտառայի յոյժիկներ են, բայց չեն մոռացում յոյժիկներ, ես խոստացայ Ռատուտայի խայց մոռացում յոյժիկներ մատնանշել. ներեցէք տմարդութեանս՝ որ խղիւղիթիս հետեւիմ. — կառպան արիւթը, ուղղէ ընթացքդ դէպի ԲԵՐԼԻՆՍԻՆՅԱՆ (Եթիփ վճարողը՝ յարգելի ընթերցողներս չըլլային, իմ փրոցուոյց քապս՝ փոխանակ կառպանին հրամայելու՝ զոյգ ոտքերուս պիտի հրամայէր):

Պէտք է զգար ապացուցներու թէ Գերեզմանոցի մէջ եղած յուշիկները պէտք են անմոռանալի ըլլալ. չէ որ անթիւան հատներու՝ նոյն իսկ տոհմերու՝ երկրաբոյս կեանքին միակ երեւելի առհասարակաց՝ շիրիմն է, շիրիմը լոկ՝ գէթ երեք բառով, գէթ սոսկ մէկ բառով արձանագրուած... Ոյժ՝ առաջ՝ ինչքան դառն է իմ սրտիս՝ մտքի թեւերով սլանալ պահիկ մը այցելել անհուն տարածութիւնը առօրեայ քաղաքակիրթ (‘‘’) ռազմադաշտերուն, — ահա՝ ունիլ պատկեր, ահա՝ ունիլ ռեւիւ, — կ'իշխան, կ'իշխան, կ'իշխան... կ'ընկնին բիւրեղներ, չարտասարդներ, կանգնող կենդանու... Եղիւ՜կ ձեզի, ով եղբայրներ, դուք այժմէն իսկ մոռացում յուշիկներ էք, անմոռանալի պիտի մնայ — ձեր՝ բիւր բիւրեղներդ՝ միլիոններով անուններուն ու կեանքներուն փոխանակ — բա՛ռ մը միայն, սոսկ մէկ անուն. « Հայրենիք » — եթէ այն ալ չկորսուի ու մոռացուի:

Գերեզմանոցին դիմացն ենք արդէն: (Երեւակայեցէ՛ք՝ գրեթէ ոտքի մը ձեռով երկարած՝ բառական մեղդի բլուր մը): Բազում է մեր կողմէ մոռացում յուշիկներ:

բոս ալքերեւարներ, ահաւա՛ճի կիւմրիի ինկ գրեզմանոցը, ուր՝ գուցէ սկսած նոյն ինքն համբաւատը Շարայէն, — կամաս, — րէն՝ որ տնով տեղով Ս. Լուսաւորչէն մկրտուած՝ իւր կնքահայր Տրդատ թա՝ զաւորէն նուէր ստացաւ Շիրակ գաւառը, — մարգարէախօս Պարգեհէն՝ որ էր « մի ոմն ի մեծ նախարարացն ի գաւառէն Շիրակայ, միանձնացեալ ի լերինս, ... » այստեղ նշեցին յաւիտենապէս. անմոռանալի՝ բայց մոռացում յուշիկներ: Ուր են իրենց յիշատակարան յուշարձանները, չունեցան փառապանծ կոթողներ, ոչ որ մտածեց արաստոյ քար մը շիրիմ կանգնել սալ իրեն, չգտնուեցան հարազատ սիրելիներ որ հաճէին « հաստահեղոյս երկաթալձամ տապան գործել »... Ռատուտայիս տեղի ունեցած են պատեր, սակայն ժամանակը՝ որ անընկճելի գազան մ'է մարդկութեան և տարբերաց հանդէպ, ա՛մէն ինչ լափեր է:

Քիչ տարիներ առաջ այս հողաբլուրը ծածկուած էր՝ գերեզմանակոյտ դամբաններու քարակարկառով մը. — այլ այժմ, քարերը՝ ծլեր են, կոթողները՝ ծառերու փոխուեր, գերեզմանոցը՝ զբոսավայր « այգի »ի, (զոր՝ եթէ անապատ անուանեմ, աւելի համապատասխան պատկեր մը պիտի գծուի ընթերցողներուս մտքին մէջ): Ոյժ՝ կեղծօրէն կ'ուրախակցիմ հայրենիքիս յա՛ռաջադիմութեանը, — բայց՝ անմոռանալի յուշիկները՝ արձանագրուած ինչ ինչ ղեր են:

— Մոռացութեան մատնուեր:

Ոչ թէ հիացումով այլ կսկիծով կը դիտեմ գերեզմանոցին շրջակայ այս սրբատաշ քարերով շինուած փառաւորիկ տունները՝ որոնց պատերը դամբանականներ կը ճառեն, անմոռանալի յուշիկները մոռացութեան մատնելով: Կը խորհիմ. եթէ ինծի հետաքրքրական էր՝ պապուս շիրիմը

1. Կը գտնուի քաղաքին արեւմտեան կողմը, հասանալիս պարտէզին կից:

2. Ընդհանրապէս տարփրակ ու անճաշակ ձեւերով, բայց մերթ ալ գրեթէ անգրգիւր կամ կոթողակերպ ինքնա-

տեպութեամբ մը յարդարուած, ինչպէս՝ Վաղարշապատու և ուրիշ հայաբնակ վայրերու շիրիմներն ալ՝ ցայսօր իսկ:

տեսնել, ինչո՞ւ ամէն սերունդի ալ ցանկալի պիտի չըլլայ՝ գէթ արձանագիր մէկ երկու տառերու՝ կամ սոսկական իսկ քարի մը միջոցով՝ իրենց նախահայրերը ճանչնալ. սակայն...

Այսպապոք կը հանեմ ծոցէս թուղթ ու կապարագրիչ։ Այն շնորհքը զոր հոգն ու քարեր պիտի զլանան՝ զգայուն թոռնիկներու, պատմութեամբ զբաղողներու, հնախօսութեամբ, ազգային ժողովրդական գրականութեամբ, ցեղական ծննդաբանութեամբ, գաւառական հոգեբանութեամբ... զբաղողներուն, — թող թուղթն ու թանաքը չմերժեն։

Իայց դուք, ո՞վ ընկերներ իմ մտաւոր ուղիիս, դուք որ սոսկացիք տեսնելով կովկասցի հայ գիւղացիին կէս-խափշիկ դարձած թուի երեսը (և հազուատները կարկատուն՝ որ Անիի եկեղեցիներուն աւանդական թիւը ձեր միտքը ձգեցին), գիտեմ թէ պիտի յանձն չառնէք ամբողջան միջօրեամբձ այս տօթակէզ արևուն բեռը շալկել. պիտի նախընտրէք կառքին հետ քաղաք դառնալ, հովասուն տեղեր շրջիլ, այցելել ուր զուարճալի է, ուսել համեղ ճաշը, քարեկամներ ճարել, տեսլարաններ յաճախել... Իրաւունք ունիք։ Դարձէք դուք, վստահ ըլլալով միանգամայն՝ թէ ձեր առաջնորդը դիւրութիւն պիտի տայ ձեզ (առանց չարչարուելու, առանց անօթի միալու, առանց երկիւղալի վայրկեաններ անցնելու, առանց անպատուրելու, առանց կօշիկ ու մատներ մաշելու, առանց ժամանակ կորսնցնելու, առանց զրօսանքներէ զրկուելու...) ձեր պարապոյ և ուզած բոպէներուն մէջ կարենալ լսել խօսքը այս քարերուն, և ոչ ասոնցը միայն՝ այլ նաև մինչև Ղարս, մինչև թիֆլիս, մինչև թէոդոսիա, Սիմֆերոպոլ... մինչև Կ. Պոլիս հեռու գտնուող ձայներ... Մի սոսկաք. գերեզմանոցի մէջ իշխանն ալ հեղուկ է, ուսմիկն ալ կիրթ... Չեն սպառնար՝ կ'աղաչեն, չեն շաղակրատեր՝ կը լռեն, չեն ծանձրացներ՝ կը զուարճացնեն և կ'ուսուցանեն։

1.

Քանդակագարդ կարմրաքար շիրմի մը վրայ.

Ջաւակ Գօրօեանց... անուն...
 Մատթէոս Հայադգի ծնեալ ի Կարին
 ի հազար ութ հարիւր վեց թվականին
 ահին
 խաչանիւ կնքեցայ յայսմիկ տապանին
 ի հազար ութ հարիւր և քսան(?) և ութին

2.

Գերեզմանոցի շրջանէն դուրս մնացած՝ քառասոթեան սև քարի վրայ կարմրաքար քանդակներու մէջ.

Յովսէփ. Գեղամեանցի. տիկին. եմ. հիսնի.
 Հանգչիմ. ի, յայսրմ. տապան. ամօք ծերունի.
 Ով, հանդիպօղբ. ինդրեմ. ինձ. տուք ողորմի.
 Տէրն. արտացէ. արքայութեան. արժանի.
 Վճի. 1875 ի 23գն օգոստոսի.

3.

Ես Յովհաննէս... որդի խաչատուրի
 Մահն և հաս զետեղեաց զիս յայս տապանի
 Հայ ցեւք եղբարք ի ձէնջ խնդրել տղերսալի
 Որ ընթեւունուք միաբերան տայք զողորմի
 Թիմ ժրկչական 1844 Սմի (և) ՄԱՐտ ՍՄՅ
 [21 ին]

Վերջին երկու բառերու զխագիր տառերը՝ միաձուլ հիւսուածագիր. կը կարդացուին. (ի) մարտ ամսոյ 21ին։

4.

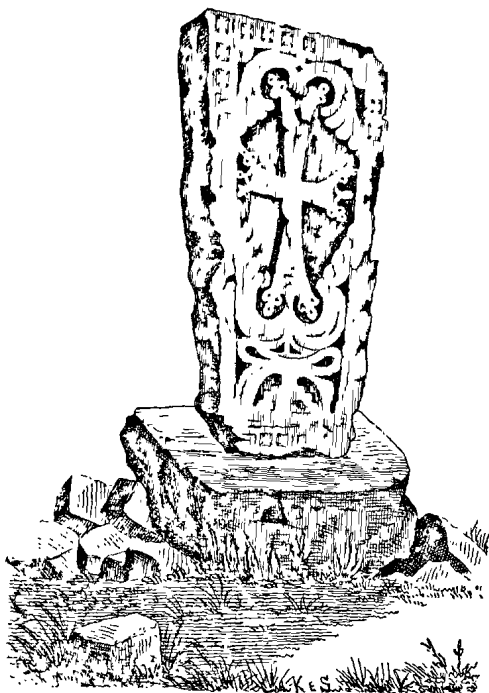
Խորտակուած կարմիր շիրիմաքարի վրայ.

Փառաց աշխարհի տիտուր կերպարան
 Երեկ աստէն ի յայսմիկ տապան
 Քանդի Քանտոգորեան յագգէ հանդիլ աստ
 Մահի՜ Վալուստ Տր՝ Յարութիւնեան 1856

5.

Կարմիր գեղեցկաքանդակ շիրիմաքարի վրայ.

1. Մահաւսի. (պատուագրեալ),
 2. Տէր. (պատուագրեալ),

Մահու արձանս աղետալի. եղև մահն իմ
կսկծալի. ով հանդիպողք տուք ողորմի
Մխարբրան հայր մեղալի
Աստ է դամբան Մանուկայ Ունձիովի
1868 Յուլիսի

6.

Կարմրաբար պարզ շիրմի վրայ.

Յակովբ քահանայ Մխիթարեանց
Այր բանաստեղծ ընտիր ճառասաց
Մինչ դեռ հասաւ ի տի քառասնից ամաց
Լռեալ զիւր քաղցրիկ քնար բանախօս
Աստ ննջեալ ի քուն յուսով նար կենաց
Ի 20 Յունիսի 1863 ամի

7.

Ննջէ յայս տապան
Անմեղ զոչ մահուան
Կեռաշատ վարդան
Տոհմիւ Տիգրանեան

8.

Զայս սրխուր տապան փերօնիկայի
Հարօին Փեանդարիան Գօրօեան տոհմի
Թացցեն արտասուց խեղճ Համբարցումայ
Յանգ խանդաղակաթ ամուսնոյն սորա

9.

Կաթողիկէաձև՝ խաչակիր, չորեքսիւնեան
զմրեթարդի մը ամպհովանիին տակ՝ կար-
միր բառակուսի դամբարանի մը վրայ.

Դնի յայտապան
Անպիտան (?) ծառայի
Որդի ի
Ազգաւ ի
Ի քսան և երկու
Ամաց հասակի
Մահ գիտ բանտար
գետաց յայտ
տապանի...
Ոգոտտոս... ին

Առհասարակ փերուն քարերէ շինուած
ըլլալով այս շիրիմները, ստահակ երի-
տասարդներ՝ մերթ ալ միամիտ մանուկ-
ներ՝ իրենց քանդիչ քանդակագործութիւնն
ու քայքայիչ քերթութիւնը արձանագրած
են ընդհանրապէս քարոքարանդակ գրեթե
և զարդերու վրայ, քայց խորաքանդակներն
ալ աչքէ չեն փախուցած:

10.

Վայելչազարդ բարձրաքանդակ շիրիմ-
նաքարի մը ճակատին.

Անցորդ անակնարկ մի յինէն հեռի
Տես փառք աշխարհիս են լրիւ ունայն
Յիշեալ զի գայ օր. ի տապան յոռի
Դիցիս յիմ ընթերթ փափուր ձեռնունայն

Տապան Այստակալ Խաղայեանցի (") Հանգու-
[ցելոյ 18 $\frac{2}{6}$ 75

11.

Գերեզմանախախուտ կարմրաքարի մը
մէկ ճակտին ու մէկ կողքին վրայ.

Բողոքիս ասիս շուտ մըթացաւ
Քսան ամաց աստ գիտ գրաւ
Մարբերիտ հարսն եմ Մամհեանի
Եւ դուստրն եմ Սարաֆեանի
Ով հանդիպողք այս իմ շիրմի
Խնդրեմ ասէք ողորմի

12.

Խախտած շիրմի մը կարմրաքարին վրայ.

Ով գու(ք) հունդիպողք բաղդադուրի շիրմիս
Խնդրեմ մաղթեցէք յիշել զողորմիս Արաշամ
Մամհեանց ննջեմ աստ և ես. յուսով սպա-
սեմ մինչ դաւաւտ փրկչիս ի 1870 ամի 4 Յնվի

13.

Կարմրաքար զարդարուն՝ տեղէն խախ-
տած՝ կիսաբոլոր խարըսխաւոր տապա-
նակի մը մէկ կողին վրայ.

Տր* խաշատուր տապէտ Պետրոսեան էր
Հանգուցեալ ի յաստապան որդ* հափատով
Քստն* փոխի աս Տր* 50) ամաց որում
Դուք ով անցաւորք տուք զողորմիս [ընթերթ

14.

Հընգհատուածեան՝ բազմաքանդակ վար-
դարուն, գերեզմանախախուտ կարմրա-
քարի մը երկու ճակատներուն երեսներու
վրայ.

Տարածում խոցեաց ինձ մահուն սրաք
Քստբար պատանոյս յոյս գրոյս է մահ է
Ունայն և անցող է փառք աշխարհի
Ամ* մարդոյ հարկաւ պատա հի. նի

Երմիս նայելով գուք արթուն կացէք
Մի գուցէ անգեղ ի գուր մտանէք
Եթէ հանդիպէք հողախիշտ արկիս 18 $\frac{12}{26}$ 67

Տէր քեզ ողորմի ասիս անբողոքիս

15.

Պատուանդանաւոր սեւաքար շիրմի մը
մէկ կողքին քանդակուած.

Կարծէի աշխարհս. իննտուն յաւէտէ ան
Աւագ սրունցորդ և փառքն է ունայն
Փիրոսն եմ ոչ ես յազգէ փաշլանեան
Թողեալ զամենայն ննջեմ յայս տապան
18—78

16.

Կարմիր, քառանկիւնի, տափակ քարի
մը վրայ.

1. Հընգհատուած.
* Աստեղանիչ բառերը պատուագրութիւն պիտի նշա-
նակեն.
2. Գլխատառ հիւսուածագիր:

ALEXANDRA

URSZULA

Wrzesniowka

Urod: 29 lipca

1865 Roku umur-

la 9 Sierpnia

1865 pros iows (?)

TCHNTINI(?) (?)

ՈՐԱՎԻ օտար երկինքներու տակ պիտի հանդիպինք, պանդխտիկ ազգակիցներու որոնք (մերթ մոռացուած՝ նոյնիսկ հարազատներէ ալ լքուած, այլազգի ու երբեմն նաև այլադաւան ընկերներու բազմաշո-ծութեան մէջ կորսուած,) կը ննջեն իրենց ընդեր դարաւորս — Անբազդութեան աստ-ղեր՝ Լեհաստանի երկինքն ալ ունի, ինչ-պէս նաև Գերմանիան:

17.

Թրխորակ, անպաճոյճ գերեզմանաքարի մը վրայ.

Նընճէ նորհաս Թապադոսկցի

Ղազար Կիրակոսով 1853ին

18.

Պատանւոյ կարմիր տապանաքարի մը վրայ.

MATIAS Fridrig

Reiner

Geboren den 8 januar 1810

(gestorben den 26 apr 185. ?)

19.

Մահտեսի Ռափայէլ Աստ. Օհանջանեանց Քուն մահու ննջէ յուսով նոր կենաց հոգւով Սրացել յաշխարհն անանց մինչ (և ?) ի հաս
Այ Ռի ուն եօթն ամաց 18 $\frac{24}{8}$ 71 $\frac{66}{8}$)

20.

Գերեզմանավրդով կարմրաքարի մը կող-
քին վրայ.

Զաւահիր դուստր եմ Խօջայ (Սայաի¹)Կին (Պոյպորու չիկ¹) աղնիւ անտօնի

Յուսով հաստատուն ննջեմ յայս տապան

Մինչև գալուստ Տոն* առ ի դատաստան

1868 ամի Ապրիլի 30

21.

Ընդ ինև ծածկի

Մարմին անկենդան

Աղարակ Զառինեց*

Մարիամ կենդանեց* (?)

Ասացէք որդւոցս

Ինձ փութալ ի յայս

Պահել ի սրտի զիւր

Մէր անմուաց

18 $\frac{5}{6}$ 75

ի 65 ամաց հասակի

22.

Վեցհատուածեան հարթագագաթ կար-
միր տապանաքարի մը մէկ կողին վրայ.

Մահոսի* Գէորգն Միքայէլեան Տիգրա

նեանց իմիջօրեայ հասակի իւր

ուժ զրաւեալ ի կենաց եղաւ

յայտիկ տապանի ի 18 $\frac{1}{2}$ 13 ամի

23.

Կիսաբոլորաձև միջակադիր կարմրա-
քարի մը վրայ.

Այս է տապան Քոճնճի բաշի

Պօղոսին. ասէք Աստուած ողորմի

ԹՎ 1881

24.

Գերեզմանախախուտ քառակուսի սեւ-
քար.

Դերունի Մարթայ

Իրիցկին եմ ես

Յոյժ քաղցր ննջ

եմ ի խոր տապան

իս անուանիմ կին

ես տր* Սահակ հո
վուի ի մաստաս
էր մեծ քարոզիչ
քի տի 1871 10

19

Գուցէ ոմանք հարցնեն. վերջի տողը՝
«քի տի» ինչ ըսել է: Վճռականապէս
պատասխանել չեմ կարող. հաւանական կը
թուի թէ նշանակէ՝ «Քրիստոսի Տեսնեմ»:

25.

Կիսարդուորածն կարմրաքար շիրիմ մը,
հիշատածողիր արձանագրով:

Հանի (?) Մարմինս ի հօքս* բաժանի
Նորարողոյն Մարինոսի կողակից
է օհանէսի խր* (?) թվ 1846 ամի

Ինչ է իմ'ը. արդեօք ըսել կ'ուզէ 42
տարեկան մեռած:

26.

Տապալած կարմիր շիրիմաքարի վրայ,
խորաքանդակ զարդարուն, մէկ ճակտին՝
ու մէկ կողի երեսին գրուած.

Կենաց ձայնի վերջին փողոյ
կոչեայ զիս Տէր այսմ հողոյ
Ընդ իմաստուն սուրբ կուսանաց
Մուծ զիս ի տուն քո հարսանաց

Այս տապան քարի տակը կան
Չորս Աջինք որո անուն է Թորոս
Իւ որդիքն նորայ Մարտիրոս
Իւ մակար և մայրն նորա Մարիամ
Կարգացողք տ

Միւս ճակատին վրայ.

Դինեցաւ 18⁴73 ամի
18

Տապանաքարը մասամբ հողին մէջ խրած
ըլլալով, անոր անհնթեթ ծանրութիւնը
յաղթեց իմ ջանքերուս՝ որով կ'ուզէի
վերոյնդեհալ կէս՝ կամ մէկ ու կէս տող
թերին ալ ամբողջացնել: Արձանագիրը
անաղարտ ըլլալ կը թուէր:

Հ. ԳՄ. ԱՅՏՆՆԱՆՑ

ՄՈՐ ՄԸ ՆԱՄԱԿՐ

Մօրիս Պարէս L'Écho de Paris լրա-
գրին մէջ, մօր մը առ իւր վերաւորեալ
որդին գրած հետեւեալ նամակը կը յիշէ:

«Սիրելի զաւակս

«Մեզի մեծ ուրախութիւն պատճառած
նամակիդ կը պատասխանեմ: Անհամբեր
կ'սպասէինք: Տասն օր է որ զայն գրած
ես: Անկէ ի վեր դէպքերը շատ փոխուած
են, պիտի ընդունին իմա: Այո՛, կը յու-
սամ: Նախ և առաջ կ'սպասովցնեմ զքեզ
որ հայրդ դարձած է, միայն երեք օր
պակսեցաւ, ջոկատ մը մինչև Պուրթ տա-
նելու համար, կարելի է նորէն ստիպուի:
Վերջապէս մեր բոյնին մէջ մէկ տեղ մը
միայն պարապ է, բայց այն ինչպէս մեծ է:

«Սիրելի զաւակս, դու ինձ զոհի վրայ
կը խօսիս, այո՛ այս անոնցմէ մէկն է,
կրնամ ըսել քեզ որ այս մեծագոյնն է
որ Աստուած ինձմէ ուզէր: Սակայն կը
ծռեմ իմ զլուխս իր զօրաւոր և ամե-
նակարող ձեռաց տակ: Երբեմն կը մտա-
ծեմ որ ես արժանացայ, բայց դու պիտի
չըլլաս զայն հատուցանողը, չեմ ուզեր
հաւատալ:

«Որդեակ սիրելի դու ինձ պարտուց
և պատույ վրայ կը խօսիս, երբէք տա-
րակուած չեմ որ դու չյաջողես: Այո՛,
զաւակս, զինուորին պատինն է ըլլալ
պատերազմի դաշտին վրայ երբ հայրե-
նիքը վտանգի մէջ է. և Քրիստոնէին
պարտքն է Աստուծոյ առջև երևնալու պա-
տրաստութիւնը, անոնք և անրիժ հոգւով,
կը հասկընան ինչ ըսել կ'ուզեմ: Գնա՛,
զաւակս, գնա՛ քու մօրդ և քու հօրդ
օրհնութեամբը և մանաւանդ զօրաւորա-
գունին, քու երկնաւոր մօրդ: Զքեզ իր
սրբազան պաշտպանութեան կը յանձնեմ,
օգնութեան կոչէ զինքը վտանգի ժամանակ,
ինքը միշտ հոն կ'ըլլայ պաշտպանելու
քեզ և պատասպարելու. վասնզի աղետից
ժամանակ միայն երկնքն կրնայ օգնու-
թիւն հասնիլ: